

ДНИ ЧЕРНИ И БЕЛИ*

Блага Димитрова, Йордан Василев

В България биографията на поета е принадлежност към поезията му.

Съвременните чужди теории в литературознанието, които отричат всякакви приноси на психо-биографичния метод, а заедно с него отхвърлят връзката между живот и дело на даден автор, може би имат частични основания на своя почва. У нас обаче и смъртта на поета, и жизненият му път са органична част от творчеството му. Не само поради вековното робство и борбите за освобождение, в които челно място са заемали поетите. В ограничените рамки на малката страна, на строгите нрави, на тесните възможности за осъществяване поетът е имал сравнително по-голяма свобода. На поета-шурец почти всичко е било позволено. За разлика от обикновеното съществуване той е бил по-привилегирован, или по-точно сам си е извоювал правото да рискува в живота си, да си счупи главата, да експериментира в личния си път, да нарушава стереотипа.

Оттук и огромният интерес към фактите на живота му, понякога дори надвишаващ интереса към творчеството му. Съдбата на Яворов все още интригува читателите и изследователи наравно и даже повече от поезията му. В битието на поета мнозина търсят преодоляване на собствената си ограниченост. Без да се поддаваме на този обясним интерес, ние все пак сме принудени да проучаваме живота на поета наред с творчеството му, да проследяваме видимите и невидими връзки между човека и текста.

Модното в чужбина гледище: „Текстът е човекът“, изглежда, не е валидно за българските творци. „Човекът и текстът“ важи при нас, дори в някои случаи „Човекът преди текста“.

При Багряна има нещо още по-интересно. Тя е жена, надмогнала вековни предразсъдъци, разчупила „калпа“ за образ на жена, отлят и втвърдял от много отдавна. В нейната поезия и в нейния живот българинът е откривал преодоляване на еснафската си черупка, освобождаване от собствените си комплекси.

Странното и своеобразното при Багряна е, че не толкова биографията ѝ определя поезията, колкото поезията ѝ определя биографията. Стиховете ѝ, още неродени, диктуват несъзнателно нейното житейско поведение — тласкат я към промени, пътешествия, риск. Нейното неспокойствие извира от зародишите на стиховете ѝ вътре в нея, напират да избият в звуков и словесен облик. Те не могат да се укротят, те я тласкат към нови и нови изживявания. Багряна не е от онзи тип творци, които търсят уединение, тишина, монашеско спокойствие, за да се утаят творбите им. Тя трябва във да търси „подстрекателствата“ за създаване на песните, които клокочат вътре в нея и не ѝ дават мира. Стиховете ѝ

*Откъс от документална книга за Багряна

възникват по кръстоптищата на внезапните срещи. Те търсят оплождащия вятър на случайностите. Тези творби са като семена, донесени от южняка и поникнали в душата ѝ.

• Неведнъж тя заявява откровено:

„Страшно обичам уютния живот, тихата радост на домашното огнище. . . Но това не вдъхновява за изкуство. Изкуството изисква по-неспокойни подбуди. Обичам да пътуствавам, това е и до днес още най-голямата ми страст.“

Багряна бяга от заседналост.

Но усещам, в мене бие древна,
скитническа, непокорна кръв.

Съдба и поезия при нея са трудно отделими, както при всички по-значителни наши поети. Особеното при Багряна е, че поезията кове нейната съдба.

1924—1925

От чужбина едни донасят пълни куфари с вещи, а други — пълна душа с впечатления.

От първото си пътешествие в странство — Берлин и Мюнхен през 1923 г. — Лиза донася няколко стихотворения и безброй впечатления, които ще избликнат в бъдещи нейни творби, а покрай тях — някоя и друга женска дреболия, купена на евтина разпродажба. Тя умее да примирява възвишеното с битовото.

„На Хелиос“, „Майчини песни“ и „Сняг“ — всички са в стилистиката на предишните ѝ стихове, а чужбината е проникнала в тях само като декоративен мотив. Досегът с европейската култура, споровете за експресионизма, новите търсения на Запад и в младото съветско изкуство не я отбиват от нейната посока, а още повече я тласкат именно нататък. Докато Гео Милев се намагнитва от експресионисткия вихър, обхванал Германия в края на войната, и пренася неистов замах в позастоялите води на нашия литературен стил, докато по-младият от него Марангозов стъпва читателя със своите „Хулигански елегии“, докато Чавдар Мутафов, Владимир Полянов и Светослав Минков търсят ексцентричност и „диабелизират“ разказите си, та дори черноземният Георги Райчев се опитва да стане демоничен, младата Багряна остава вярна на себе си. Излизането „навън“ в същност за нея се оказва навлизане по-навътре към налучканата вече рудна жила на собственото поетическо откритие.

Изминалата 1923 е не само вододелна година в историята на България, но и в развитието на българската поезия. Умира Христо Смирненски. Постепенно замира поетическият глас на Лилиев. Заражда се и скоро ще избликне септемврийската поезия; тъгнешо-бунтовният стих на Фурнаджиев, гневно-накъсаните изстрели на „Септември“ на Гео Милев, ридяещите строфи на Разцветников. В края на тази година, наситена със събития и поезия, неусетно навлиза едно ново име, на което е съдено да поведе след десетилетия бъдещо поколение поети — Атанас Далчев.

Докато Багряна обикаля пинакотеките в Мюнхен, нехайна към създаденото досега от нея, в София вдига шум сборникът „Мост“, оригинално издателско явление — млади поети, още ненаписали достатъчно стихове за самостоятелна сбирка, бързат да се легитимират с поетическа книга, трима под един покрив: Димитър Пантелеев, Георги Караиванов и Атанас Далчев. Макар и поставен на последно място в сборника, Далчев вече е автор със свой свят и своя поетика, която наистина хвърля мост към освобождения от поетизация, напевност и орнаментни стих на модерните времена. Четири от десетте стихотворения на 19-годишния младеж са вече зрели творби и винаги ще влизат в неговите прецизно избрани произведения: „Болница“, „Хижи“, „Старите моми“, „Дъжд“.

Багряна и Далчев, двама представители на противоположни системи на поетическо възприятие и изразяване, са вкоренени в едно и също време и всеки от тях го възплъщава по своему. Багряна с жизнена, езическа неукротимост, с песенност, и Далчев с прозаизация на стиха, с есенна дълбока замисленост, с мъдра примирителност пред тленността — двамата са родени от духа на една епоха и колкото по-различни, дори взаимно изключващи се, толкова по-плътно представят противоречивостта на живота. Да се подчини изкуството на една тоналност — мажорна или миньорна, все едно — значи да се отдалечи то от художествената истина.

София посреща младата жена с тревожни вести — изчезнали хора, промени навсякъде, стрелба по улиците, пладнешки убийства из центъра на града, които зачестяват — очевидно в угода и със съдействието на новите власти.

Всички произнасят с ужас името на министър-председателя, професор, назован „кръволока Цанков“. А останалите палачи, които решават човешки съдби и съдбата на родината, неколцина офицери от военната лига и някои македонствуващи, се крият в сянка.

Младата жена долавя само отдалеч вълчи стъпки. Събитията и трагедиите не се намесват пряко в нейния живот. Но без да ще и без да усети, тя е също включена в нервния ритъм на града. Отива у свои познати и там среща тези тайнствени, мълчаливи и страшни хора — македонствуващите. Излиза от театър — пак те се въртят наоколо и не знаеш защо са дошли — да стрелят или само да следят някого.

„Ходех на гости у Маня Милетич. Те бяха често посещавани от македонствуващи. Там идваше Тодор Александров, техен близък приятел. Той гостуваше и във вилата им в Чамкория през лятото.“

Това е било последното лято на македонския водач от дясното крило, приятеля на Яворов. На 31. 8. 1924 той последва съдбата на мнозина от македонствуващите — убиват го двама войводи на една полянка в Пирин.

При тази тягостна обстановка в родината Багряна написва една импресия „Пътюм“, чрез която иска да се върне в блаженото безгрижие на разходките из двореца „Сан Суси“ и парковете на Потсдам. Няколко реда от този репортаж разкриват едновременно настроение от Берлин и угнетеното ѝ състояние в София:

Сега вече приказката свършва. Свършва, защото тя става единичка действителност, а всичко друго изчезва. Вие скъсвате в миг всички връзки със себе си, с грижите си, със света, с цялата земя. — Има само един магьосан парк, бели видения и пеещи камбани. Затваряте очите си и се молите богу. Молите се да не ви ги отвори вече.¹

— Върнала се от чужбина!

По масите на сладкарница „Цар Освободител“ пробягва шепот. Докато тя прекосява булеварда, избирайки къде да стъпи по хлъзгавите жълти плочки, полирани от зимния вятър, докато минава край широките стъкла, всички мъжки погледи отвътре я проследяват и се заковават върху входа.

Вратата се отваря. На прага застава като на театрален подиум млада, заруменяла, съзнаваща ефекта от появата си жена. Колко пъти в мъгливите вечери из Берлин и Мюнхен, залутана между чуждите тълпи, си е представлявала това първо завръщане у дома. Тук е нейният дом — в тази оплетена от тютюнев дим сладкарница, където привечер се събират артисти, писатели, художници, музиканти. Тя се прибира при своите.

¹ Вестник на жената, 12. 4. 1924, с. 1—2

Новодошлата поздравява с приветлива усмивка към всички маси. От една я среща прозрачният поглед на Людмил Стоянов и тя приятелски му отвърща. От друга подстава нейният професор Арнаудов и тя учтиво кимва. От масата на художниците помахва с широк жест Сирак Скитник, от съседната — друг художник, нейният ученик от Враца Пенчо Георгиев. Константин Константинов застава пред нея, изискано елегантен, и в сърдечния му поздрав има и приятелство, и задоволство от успехите ѝ. Той много скоро, през февруари, ще вземе най-хубавото ѝ стихотворение, написано от тази зима, и ще го отпечати в новия вестник „Ек“. А то ще повлече след себе си сплетни, нападки, подигравки, трайно признание и нашите възторзи — „Кукувица“.

Тя се насочва към дъното на „салона“. Неколцина сътрудници на сп. „Златорог“ — поети, белетристи и критици — са наобиколили редактора, донесли са ръкописи тук, в неговия „кабинет“. Той се е разположил на председателското място, самодоволно усмихнат, все нащрек, готов да ухапе, преди да бъде ухапан. Надиго се, подавайки ръка пръв:

— Е хайде, добре дошла! — и преди да я попита как е прекарала, как се е върнала, какво е заварила в къщи, прави познатия си жест с протегната ръка: — Какво ми носиш от пътешествието? Давай ръкописа!

Тя загадъчно бави отговора, засилвайки напрежението, и сяда сред своята компания.

Келнерът Коста веднага се покланя, предлагайки специалитета на заведението — шоколадена ромбоидна паста, напоена с ром.

Сияеща, опиянена от артистичното си обкръжение, тя няма нищо да разказва за своето пътешествие, ще мълчи, ще слуша какво другите се надпреварват да разказват, без да са напушали „мраморните маси“.

Веднъж влязла в списание „Златорог“, поетесата трябва да приеме върху себе си и стрели, насочени към редакцията или дори към редактора, но уязвяващи го чрез укори към публикуваните произведения на сътрудниците.

Завърнала се в София през януари 1924, Лиза попада в истинска вихрушка на политически престрелки от думи и куршуми, на литературни прегрупирвания и страсти. А тя носи в себе си настроенията от мюнхенския сняг, от картини и стихове на руски, френски, немски творци и не иска да смачка всичко това в калта на всекидневието. Тя инстинктивно отбягва конфликти, сблъсъци, износва в себе си до пълно узряване по-дълготрайни привързаности.

„Кукувица“ може да ни поведе навътре в тайните дебри на българското битие и съзнание, пък и още по-надълбоко — към сенките на неосъзнатото.

КУКУВИЦА

- (1) Ходиш, гледаш, сякаш обезвесен,
- (2) залудо пилееш дни и нощи,
- (3) божий свят ти станал, казваш, тесен.
- (4) Не видя ли, не разбра ли още?
- (5) Не веднаж ти рекох и повторих:
- (6) не помагат билки и магии,
- (7) кой каквото иска да говори —
- (8) няма нивга аз гнездо да свия,
- (9) рожби румени да ти отгледам,
- (10) в къщи край огнището да шетам. . .
- (11) Мен ме е родила сякаш веда
- (12) и ми е прокобила несрета. —
- (13) Дай ми мене по света да скитам,
- (14) дай ми сборове, хорă, задевки —
- (15) другите да слушам без насита
- (16) и сама да пея на припевки.

- (17) Моите очи се не наглеждат,
- (18) моите уши се не наслушват.
- (19) Не допридам свилената прежда,
- (20) недогаснал огъня потушвам...
- (21) И така живота ще премина
- (22) ненаситена, ненаживяна. —
- (23) А кога умра, сама, в чужбина,
- (24) кукувица-бродница ще стана.

Това стихотворение, появило се в началото на 1924 г., е от серията песни в народен дух, но то разчупва рамките ѝ, надхвърля тясната биографичност, изповедност и песенна ограниченост. То е звучащо изваяние, наситено с древна и нова митология. Сякаш при най-висока температура е получена тази сплав между лична съдба и народно предание, между индивидуален певец и вековен народен опит, между темперамент и езикова струя. Загадъчните митове за вили, за вихрушки, извили юдини хора по самодивски поляни и сборища, за изхвърчала през комина овчарова невеста, изоставила рожба и домашно огнище, за да се разпръсне в искри и огъващ се дим в бездънната нощ, на воля — всичко това е напоило корена на тази песен, скрит нейде в тъмните пластове на родовата памет, пил сокове от буйството на кръвта.

Породено от древни легенди, стихотворението „Кукувица“ разкрива непознати, но също толкова стари сили, спотаени в женската душа — нейната жажда за изява в мъжки облик. Покорната, плахата, затворената в клетката на дома жена нерядко крие в себе си своя антипод, но традицията и предадените в наследствения код задължения на майка и съпруга я заставят отрано да заглуши този глад в себе си, да го крие от всички, да бяга от осъзнаването му. Багряна в „Кукувица“ за пръв път извежда на открито, освобождава потиснатото мъжко начало у жената. Цялата песен е излята в някаква отмъстителна и самоотмъстителна интонация. Тя звучи като възмездие за вековната женска покорност, което неусетно се прехвърля от мъжа към цялото обкръжение, за да стигне до възмездие към природата, която тъй е „отредила“, и да се обърне в най-сурово възмездие за самата жена, дръзнала да се опълчи срещу своята „предопределеност“.

Интересна е позата, която се очертава зад думите на тази песен. Те са хвърлени през рамо, предизвикателно, с безпощадна откровеност към партньора. Но не само към него: „кой каквото иска да говори“ — това е обръщане гръб на целия свят, на всички одумки и присъди. Оттам нататък потичат не думи, а клетви, изречени с вдигната глава, решена да се строши о зида на световния ред, но да не се сведе послушно пред принудата на сивото съществуване.

Стихотворението е многопластово, сложността му се разгръща постепенно и неотвратимо. Първите три стиха са начало на диалог, който се развива в монолог с настъпателна, агресивна динамичност. Малката 24-стихова творба е построена строго симетрично. Скрепена е с две железни скоби, които държат участта на жената с двойна, неразбиваема верига: в края на първото 12-стишие — „мен ме е родила сякаш веда// и ми е прокобила несрета“ и в края на второто 12-стишие — „а кога умра, сама, в чужбина“,// кукувица-бродница ще стана“. Така от самото раждане до смъртта е начертана съдбата на непокорната. Няма изход от тази тройна клетка: родена от веда, цял живот ще гони волността и след смъртта ще носи проклятието — ще се превърне в кукувица-бродница. Дори мъртва няма да намери отдиш, а ще бъде и посмъртно робиня на свободата.

Готова е докрай да следва гласа на своята жажда: „Моите очи се ненаглеждат,// моите уши се ненаслушват.“

В проклятието да стане след смъртта си кукувица-бродница се възплътява не само народното поверие, но се прокрадва и подводно течение: „сама в чуж-

бина“. Това е вековното българско разбиране за чужбината — онази „опустяла“ пропаст, която поглъща мъжете. И жената чрез готовността да поеме скитническото в чужбина откъщава така за всички българки, чакали цял живот да се завърне либето от гурбет. В подтекста на завършека чуваме: Какво от това, че съм жена, и аз ще ида там, ще преброя чужбината, ще видя какво е там, дето тъмно теги мъжете от преградите ни, и аз ще скитам като мъж, пък нека да умра сама и да се превърна в кукувица!

И най-голямата загадка в ядрото на тази творба: тройното „Не!“, извикано с пълен глас от жената срещу обществения порядък, срещу природата и срещу самата себе си, не носи мрачен нихилизъм, а кипнало жизнеутвърждаване. Чрез тройното „Не!“ се изрича едно подчертано, свръхубедително „Да!“ за истинското жизнено начало. „Не!“ — за всяко полусъществуване. Подразбира се „Да!“ — за пълното осъществяване. В тази готовност да се понесат всички рискове, да се плати най-високата цена — се възправя натрупаната от векове воля за живот у жената. В тази смелост да се погледне очи в очи черната празнота на кукувичата съдба — се постига надмогване на безизходицата. Изход чрез силата и храбростта на признанието. В ушите на тогавашното общество тези думи навярно са прозвучали като кошунство — „няма нивга аз гнездо да свия, // рожби румени да ти отгледам“. Но монологът продължава стремително към финала, звучащ като прокоба: „кукувица-бродница ще стана“. Последните два стиха изразяват страшна енергия: жизнената сила и в смъртта. Ще се преродя в кукувица, ще продължа да бродя, нищо не може да ме спре, дори и смъртта!

Това е творба, привидно затворена — в безизходицата, в обречеността, в песенно-завършения излив. Но отворена — в освободения волев импулс за пълноценно съществуване, в многозначния словесен израз, в подводните смислови течения. Уж смъртта ще дойде като проклятие, но тя не е край. Без дори да е загатнато, тук възниква още едно, второ поверие: кукането отбройва годините, които ни остават. Тя е птицата-прокобница на смъртта. И някъде в душата ни смъртно се поражда едно ехо след замирането на последните два стиха: Да, кукувица-бродница ще стана, ще ви бъда брояч на годините. Ще ви напомням колко ви остава още да живеете, ще ви селвам, че в същност не сте живели, че вие сами сте си виновни, че сте си проспали броените години. Ще ви настигам внезапно с едно съдбовно извикване из сенките на вековната гора — за да се самоупреквате, че малко ви остава, че нямате смелостта да заживеете истински. Опомнете се. Броени години ви остават. . .

Проследяването на повторенията в „Кукувица“ насочва и към акцентите, и към строежа на стихотворението. Големият брой на отрицанията би довел до монотонност, ако те не бяха разположени с изключително чувство за интерес, за редуване на престо и анданте, за паузи.

Не видя ли, не разбра ли още?
Неведнъж ти рекох и повторих:
Не помагат билки и магии,

След хоризонтални повторения идват две вертикални в началото на стиха, последвани от еднотипно свързани сродни елементи — чрез съюза „и“, който ги изравнява и увеличава заряда, настойчивостта, непреклонността на решението. В следващите стихове се открива истинска плетеница от повторения на някои от най-съществените понятия, разкриващи дълбоки подтици. Втората половина на творбата започва с повторение — „Дай ми“, „дай ми“. В 15-ти стих е поставена една от главните теми — „другите да слушам без насита“. След това, подета с повторения, настояващи за правата на индивида „моите очи“, „моите уши“, се разработва и усложнява тъкмо тази тема и отново чрез вариращо повторение в края на стиха: „ненаглеждат“, „ненаслушват“. Тези два глагола са свързани и чрез рима, и чрез интонационна инерция, а единият

подхваща пряко темата за слушането без насита. В това понятие — „насита“ — е съгъстена голяма част от енергията на цялата творба. То се появи в програмния 15-ти стих, съчетано с отрицанието „без“ и римувано със „скитам“. След това то се мярва в края на 17-ти и 18-ти стих чрез вертикално повторение — „ненаглеждат“, „ненаслушват“, за да прозвучи като удари на тимпан във 22-ри стих, подготвящо финала, отново в повторение, сега хоризонтално, съседно: „ненаситена, ненаживяна“.

Освен това гласкащо понятие има още няколко психологически „мотора“ в динамиката на „Кукувица“. В първия стих се появява глаголът „гледаш“ и той прозвучава почти иронично, почти в смисъла на „щураш“. После същият глагол изниква в друго преображение — „отгледам“, за да намери като че облекчително точното си значение чак в 17-ти стих — „моите очи се ненаглеждат“, вътрешно контрастиращо на „отгледам“.

В 10-ти стих, в края на обяснителното, но не и оправдателно саморазкритие влиза в действие извечният магнит за човека — огънят, — и то в най-привлекателната формула: „край огнището“, разбира се, според антилогиката на „Кукувица“, предхождана от неумолимото „няма нивга“. И към края на творбата 20-ти стих побира нетърпението: „недогаснал огъня потушвам“.

Сиротинският корен *сам*, често срещан в ранните стихове на поетесата, играе своята роля и в „Кукувица“, но вече без печалните си одаяния. В 16-ти стих тъкмо той изразява гордото самосъзнание на твореца: „и с а м а да пея на припевки“, за да прозвучи трагично в 23-ти стих чрез повторението „а кога умра, сама в чужбина“.

Още в диалогичната завръзка, представяща единичното недоволство, отрицанието на партньора, пробождат съзнанието ни две съседни отрицания в края на първия и в началото на втория стих — „обезсвесен“ и „залудо“. Така от самото начало е заявена жестокостта на думите. Очаква се рязко отваряне на очите, осъществяване чрез истината за себе си. Жената няма милост така, както и към нея от векове не е имало милост. „Божи свят ти станал, казваш, тесен“. А на нея не ѝ ли е било тясно в домашната килия? Ето, удря часът на отмъщението. За жената-самодива светът е широк, затова още по-тесен е той за мъжа. Но в предизвикателната нейна интонация има двойно дъно: „божи свят“ — става дума за света, уреден изначално, узаконен от бога, света, в който уж мъжът е господар. И подразбиращото се превъзходство: Ти сам си си виновен, защото ти е тесен, ти си си го направил тесен, за мене светът е широк, неизчерпаем, не мога ни да му се нагледам, ни да му се наслушам! Но в същото време тук ечи жестокостта на жизненото начало: на един човек ще бъде отнето всичко, за да се развихри свободата на друг.

Веднага в четвъртия стих е поставен чрез повторено отрицание въпрос, който не чака отговор, а сам си е повече от отговор: „Не видя ли, не разбра ли още?“ Оттук нататък лексическите и логически отрицания се струпват като на събор, за да прогласят втория, по-съществения план — индивидуалното отрицание на привичното битие в семейството, на традиционното шастие, прието за единствено възможна форма на човешко осъществяване. То нараства до общо отрицание на природата: няма нивга „рожби румени да ти отгледам“. Но чрез този наниз от отрицания се стига до „манифеста“ на самодивата, до утвърждаване именно на природата: „Дай ми мене по света да скитам, // дай ми сборове, хора, задевки“. Така неудържимата природа се налага над ограниченията, но и сама слага своите граници: „без насита“. Осъдена на безнаситност, освободената природа се самооковава. И самонаказва. В първия стих Той ходеше, сякаш обезсвесен. В края кръгът се затваря — Нейното наказане идва: осъдена чрез вечно бродене без покой по света, да заплати неговото лутане. От една клетка ще излезеш, ще влезеш в друга, по-голяма и накрая — в трета,

най-голямата, от която няма излизане — смъртта. Но тук живот и смърт са изравнени чрез вечното скитничество.

Родният град готви и приятни изненади за поетесата, току-що завърнала се от Германия.

В последните дни на февруари 1924 г., два месеца след връщането на Лиза от Мюнхен, във вестниците се появява съобщение за годишните награди:

Литературният комитет при Министерството на просветата е решил да се наградят с по 10 000 лева писателите Георги Райчев, Теодор Траянов, Йордан Стубел и Добри Немиров и с по 5000 лева Владимир Полянов, Г. П. Стаматов, Емануил п. Димитров, Елисавета Белчева-Багряна и Йордан Стратиев.

Наскоро след това сп. „Ек“ помества статия от Константин Гълъбов по повод наградите през 1924 г. Той разглежда накратко постиженията на отличените писатели и се отзовава за Багряна така:

Е. Белчева-Багряна пише вече тъй, че даже и ако напечата нещо без името си, веднага ще кажеш: това е от Багряна. Простота. Лирична замисленост. Детска откровеност. — Прочетох три пъти последното ѝ стихотворение „Кукувица“.¹

Тъкмо през пролетта на 1924, когато Лиза се готви да избере бездомното, един друг дом я приема и в него ще се пренесат нейните радости и грижи, празници и делници.

Още незагълхнали споровете и престрелките в литературния печат около наградите на Министерството на просветата, и във вестниците излиза кратко съобщение. В първите дни на април 1924 „Вестник на жената“ не без гордост оповестява:

В последното си общо събрание Писателският съюз е провъзгласил за свои членки нашите сътруднички, поетесите Елизабета Б. (Багряна) и Дора Габе. С това жените-членове на тоя най-висш културен институт стават четири: по-рано, преди години, бяха провъзгласени госпожите Мара Белчева и Евгения Димитрова.

„Получих писмо, че съм приета за член на Съюза на писателите. Тогава бе така — на годишно събрание се гласува и се избират нови членове.“

При тази опростена процедура за приемане на нови членове ръководството на съюза брои трима членове: председател проф. Михаил Арнаудов, секретар Константин Константинов, касиер Димитър Шишманов. На Багряна изглежда ѝ върви — нейното богато дарование в началото на пътя си, в най-важния момент среща повече доброжелателност, отколкото нападки. Враговете, които всеки талант ражда с появата си, не са имали силата да прекъснат нейния бърз път към усъвършенстване и същевременно — към широка популярност.

Багряна още не е издала книга, а ето тя получава литературна награда, приемат я за член на Писателския съюз, критици и писатели бързат да приветствуват появата ѝ.

Посетители на сладкарница „Цар Освободител“ с ехидно любопитство разгръщат прясната 5-та книжка на „Златорог“:

На първа страница — Е. Багряна. Какви ли нови „моди“ е донесла от странство? Гледат втрещени: „Гергьовден“. Народни мотиви. Но целият цикъл — посветен на Ал. Божинов. Тук ще да има нещо. . .

¹ Сп. Ек, год. 1, кн. 3, с. 5.

Сега, след половин век, Лиза с усмивка отговаря на забравения клюкарски интерес:

„Тогава често се събирахме, четяхме стихове. Стана дума за Александър Божинов, скоро имал рожден ден, навършвал 50 години. Подканиха ме да му посветя стихотворение. Тъкмо бях дала в „Златорог“ цикъл. Избрах „Гергьовден“, последното от тях. Но после в печатницата така го оформили, че посвещението е поставено горе и излезе като че е към целия цикъл.“

Цикълът „Гергьовден“, писан след завръщането от първото пътуване в чужбина, потвърждава проникателните думи на друг художник — Дечко Узун — през 1972 в разговор:

Пътешествията. Лиза пътува, гледа, избира, а после отново стъпва на тази земя и се получава едно срастване нефолклорно, а дълбоко, вкореняване чрез обновяването.

Още първото стихотворение от цикъла — „Април“ — напомня с нещо ранните й творби — „Амазонка“, „Юг“. То носи южни усети, слънце, беломорски ветрове, пролетен цъфтеж. И снегът, подчинявайки се на това буйство, получава ново преображение и нов символ — „цветен сняг е земята покрил“. Той се превръща в ябълковия цвят, назован „бледо-розовий“, за да намери след време в окончателната редакция друго определение, изникнало от килийките на ранното детинство край бащините кошери: „медоносният ябълков цвят“.

Два стиха в „Април“ дешифрират нейното разбиране за света, съвсем езическо и природно, макар и опряно на реквизит от християнската митология:

Бог е мъдър и благ и прощава
всяка пролет на грешния свят.

Ласкателствата към бога не могат да прикрият почти ироничната усмивка и симпатията към „грешния свят“ у една Евина черка, нейната увереност, че бог ще прости и тази пролет, и този изблик, защото няма друго що да стори, кръговратът е неотменим. Веднага ни идва на ум категоричният стих на Далчев — „опонента“ на Багряна на тема „грях“. Последната строфа от известното стихотворение „Камък“ настоява:

Алена искра, от теб изтръгната,
камък, истината в теб прозрях:
вечно и свето е само мъртвото,
живото живее в грях.

И Багряна, и Далчев съзнават „греховността“ на битието, но тя се завтурва срещу тази примамност с искрящи очи, а той преценява света отстрани, неподатлив на изкушенията, или по-скоро съпротивляващ се чрез острieto на проникателната мисъл.

Съзвучно с „Април“ е и последното стихотворение от цикъла „Гергьовден“. В него напъпващите сили на природата и човека са изразени с живописен рисунок, напомнят увлеченията на времето, платната на Иван Милев, Владимир Димитров — Майстора.

Други три нейни творби от майската книжка на „Златорог“ подсказват отдалеч все по-настойчивото решение за бягство към волността. „Уроки“, „Даровете“ и особено „Послушница“ носят някакво страдание, което получава все едно и също име — любов, — и все е под заплахата на смъртта. Чрез тези три стихотворения в народнопесенен дух, напомнящи и наричанията на свекървата, и внушенията от дома, получени може би от сборниците с народни умотворения на покойния ѝ свекър, фолклориста Кузман Шапкарев, поетесата изразява свои пориви. Но автобиографичното зърно в тях е покрито с напластявания от митологични образи, а в „Гергьовден“ от съзнателен стремеж към стилизация в духа на епидемията за „родното“, обхванала българската интелигенция през 20-те години, от декоративно религиозни елементи. Всяка от трите творби обаче надхвърля и биографизма, и стадното, макар и искрено втурване към „родното“, като се домогва до общочовешки драматизъм. В „Послушница“ има интуи-

тивно проникване в борбата между чувство и морал, между волност и канон. Това произведение съчетава опита на авторката във внушаване на психологическо напрежение, в предаване на диалектиката при сложни преживявания: от монашеския обет — изтръгване към целувката на любимия, а тя отведнъж заприличва на кървава рана от щик. Тук отново изниква в друг вариант преследваният я мотив за „греховността“.

Поетът е опъната струна, зазвучала при повея на времето.

Силият вятър, който развява широката артистична връзка на Сирак Скитник, буйната коса на Дечко Узунов, още непобелялата брада на Владимир Димитров—Майстора, надува и опъва като платноходи ямурлуците в картините на Иван Милев, сукманите на момите в рисунките към народни приказки от Пенчо Георгиев, иде от родните поля и гори, носи забравени предания, лъха на черноземни бразди и същевременно извисява към иконописна духовност. Този вятър раздухва позагасналия огън на възрожденските идеали и повишава градуса на българската поезия, охладена в каменните кули на символизма.

Странно, напорът към родното се проявява в такъв европеизиран поет като Гео Милев, който в стихосбирката си „Иконите спят“ от 1922 прави експеримент да фолклоризира експресионизма. У Йовков в повестта „Жетварят“ от 1920 Христос слиза от старите замъглени икони и тръгва през житата. Поражда се замисълът за „Старопланински легенди“ и „Вечери в Антимовския хан“. Ангел Каралийчев бере билките на народния език за поетизираните си разкази. Багряна развихря хороводната си стихия: „Искам, майко, млада — младост да позная“. Тук чуваме едно контрапунктно лирическо ехо на Ботев: „Млад съм аз, но младост не помня“. Това, което Гео Милев започна, Фурнаджиев успя да осъществи — синтез на народното с модерна образност.

Това родолюбиво течение си пробива път с остри спорове, теоретични схватки, прониква в разговорите на артистичните компании, прави съмишленици творци от различни изкуства, общественици, учени.

Бранейки поезията от нейните отрицатели, Ана Каменова изтъква народно-песенните мотиви в творчеството на Багряна в една своя статия „Родното“:

Преди няколко дни в един ежедневник бе поместен подлистник на тема „Нашият живот в нашата поезия“. Според автора на подлистника новата поезия била пропита с влиянието на западни и източни романтици, декаденти, модернисти, символисти и родната поезия била робско подражание на чужди възжеления и надежди. „Българският дух и живот и до ден днешен лежат в пепелта на забравата“. Тяхното място било заето от рицарски турнири, кули и замъци.

... Днешната поезия прави впечатление тъкмо с българския дух, с който е проникната.

... Кое да е списание в книгите си от миналата година до ден днешен съдържа стихове, в които звънти гласът на родната земя. Интересът към народните ни песни се събужда и хубавите стихове на Е. Багряна са като съживени народни песни. Свежи и чисти, като че ли ги извива кръстен глас на млада мома, чиито менци не са още отпивани.¹

В полемичното си увлечение Ана Каменова, без да иска, стеснява лирическия обхват на тези стихотворения. Те не са нито „съживени“, нито преработени фолклорни мотиви, а нов вид синтез на народнопесенни елементи с индивидуална чувствителност и съдба. В „Уроки“ съжителствуват две души: древна и модерна — едната податлива за суеверия, а другата — дистанцирана чрез чувството:

¹ В. Свободна реч, 1924, бр. 150, с. 3.

Дайте седем въглена в мангала,
ненапалени три вошеници,
неначенат хляб на кърпа бяла,
и в зелена пръстена паница
непреливана вода налейте.

И от баенето, което още е властно над доверчивото момиче, изведнъж — скок през епохите в едно съзременно съзнание, уповано в любовта:

А пък аз си мисля огорчена:
По-добре съвсем да не оздравя,
ако вече няма да го срещам. . .

Статията на Ана Каменова от 1924, полемична по своя характер, засяга и един друг невралгичен проблем, който периодически избухва и отново заглъхва в литературния живот на последните пет-шест десетилетия у нас — за националните особености, перспективите, пътя на развитие на българската литература. Ожесточените спорове, дискусиите с много шум през 1965—1967 година са само продължение след дълга пауза на отдавна започнали препирни и взаимни обвинения между „селски“ и „градски“ поети, между „нашенци“ и „европейци“.

А миналото и бъдещето, родното и международното, сплитат се непрестанно, без да питат теоретичите, раждат и прераждат изкуството.

Колкото и да обвиняваме българската интелигенция в липса на традиции, трябва да видим приемствеността от поколение към поколение в поезията.

Десетгодишнината от смъртта на Яворов се отбелязва с голямо раздвижване в литературните среди. Още са живи мнозина от косвените участници в драмата, живи са и почти всички приятели на поета. След един скромнен сборник от спомени при 5-годишнината, съвпаднала с най-тежкия момент от националната катастрофа, сега се явява позод за шума и убедителна манифестация на обич и преклонение пред паметта на големия поет, един вид обществено оправдание за него и пред него.

Но желанията на литературната младеж не съпадат с разбиранията на възрастните писатели. Организаторите на утрото в салона на Свободния театър включват в програмата само творци от по-стари поколения и не предвиждат участие на млади таланти.

Тържествата са насрочени в един и същ ден — на 2 ноември, — но на различни места, сутрин и следобед. Младите, изглежда, проявили повече усет за традиция и се събрали в същата аудитория 45, където преди 12 години младежите от компанията около Подвързачов устроили утрото за Пенчо Славейков. Разделяни в оценките на критиката, в тази голяма за времето си аудитория, на 2 ноември 1924 г. следобед един до друг застават младите писатели Каралийчев, Фурнаджиев, Разцветников, Георги Цанев, Багряна, Владимир Полянов, Димитър Пантелеев, Йордан Стубел и др.

„Официалното чествуване бе в Свободния театър — там се бе нанесъл и Народният театър след пожара. Участваха Владимир Василев, Дора Габс, Лилиев и още неколцина други. Ние, по-младите, обяхме, че ще направим чествуване в аудитория 45. Такава публика се насъбра! Салонът се изпълни, съседната аудитория също, холът, коридорът и стълбището, а мнозина останаха на улицата. И те викат, искат да чуят. Уредихме така — като си прочетеш стихотворенията в залата, отиваш в коридора и там се качваш върху една набързо приготвена маса и четеш отново.“

„Първо излезе Цанев. Той откри със слово. Четоха всички. Аз бях приготвила за случая специално стихотворение, посветено на Яворов. То бе набързо написано и не го дадох никъде. Нямам обичай да печатам веднага, без да преработя.

Така се загуби, пропадна някъде из папките. След това стихотворение прочетох няколко други.“

„Успехът бе голям, сред хората имаше интерес към Яворов и към поезията. Започнаха да идват и покани от провинцията — да четем! Цялата група решихме — да тръгнем.“

Успехът на четенето е бил действително необичаен, за него пишат всички вестници. Това четене става историческо в нашата литература. Но младата поетеса тогава не е подозирала какво ще произлезе от него. Тя и по-късно е била далеч от политическите усложнения на литературните факти, за да може да навлезе в сложните последици за неколцина от участниците в четенето, да си обясни прекомерното струпване на слушатели. Яворов е бил обичан, популярен, но освен чувството към него има и една друга сила, която е тласнала към рецитала хора, не толкова приобщени към изкуството. В обявите са били напечатани имената на четирима постоянни сътрудници на списание „Нов път“. За хората, свързани с комунистическата партия, е било ясно, че в аудитория 45 ще се четат стихотворения остри, политически, насочени срещу терора, ще се славят борците от миналия септември. Освен за Яворов това ще бъде реквием за хиляди неизвестни герои. И очакванията на стеклите се там комунисти, социалисти, съмишленици не се излъгали: на четенето прозвучали стиховете на „Сватба“ от Фурнаджиев, разказът „Куршуменото кладенче“ от Каралийчев и др.

Гласът на Багряна ни води из различни градове на родината при турнето след Яворовото чествуване:

„С организацията на пътуването се зае племенникът на Яворов Найден Найденов. Събрахме се — Каралийчев, Фурнаджиев, Разцветников, Цанев, Владимир Полянов, аз. Поканихме и Николай Лилиев, съгласи се. Първо в Чирпан отидохме. Толкова близки хора на Яворов живеяха там! Баща му, сестра му, брат му. Приеха ни трогателно. Настаниха ни по квартири. Николай и мене, кой знае защо, заедно поканиха у Крачолови, в родната къща на Яворов.“

„Чак години по-късно, през 1963 г., на празника на поезията в Чирпан, братът на Яворов Атанас Крачолов ми разказа. Те ни мислели за мъж и жена, приготвили са ни били двойно легло в стаята на Яворов. В последния момент разбрали, че са се заблудили и набързо подредили още една стая.“

„Аз изживях страшна нощ — да спиш на леглото на Яворов! В стаята се пазеха портрети, книги, маса, всичко, докосвано от ръката му.“

Портретът гледа към теб, маслинените очи те пронизват. Загасяш лампата. Мракът е съгъстена мъка. Неговият глас. А думите кънтят в тебе, като твои:

Затварям пламнали очи,
ала напразно — няма сън;
И чак в душата ми прониква
настръхнал в кътовете мрак.
... В глава
ни миг остава вихра мисъл,
в душата хаос и тревога.

Хаос и тревога. Това не си ти, заспи. Светът е пълен със светлина и примами изненади. Може би още утре ще изчезне всяка мъка и тъга, заспи.

Гласът на портрета пресреща мисълта ти в тъмнината:

И няма никога душа —
криле по воля да размаха!
Тъжно ми е. И да има
гърди — гърди си да притисна,

сърце, що с моето съгласно
да бий и чезне! Аз тогава
набрани сълзи бих изплакал,
олекнало ми би тогава.

Да, това си почти ти. Но какъв е бил този човек, който владее твоите мисли, твоите думи. „По воля“, „волност“.

Как би искала да чуеш ударите на това сърце. А може би това е бил мъжът, истинският. Разминахте се в смъртта.

Ти се притискаш в леглото, в неговото, към възглавницата. Гласът става още по-силен, пронизва, вика. Той иде оттам. Главата ти звънти „от бол едвам усещана“.

Камина
все тъй прозината мълчи
и сякаш дума ѝ не теква
за клетва, най-ужасна клетва!

След като си живяла с тази поезия цяла нощ, цял живот, сега трябва да излезеш пред публика, да четеш, да се усмихваш. В Чирпан.

Утрото заличава нощта:

„На другия ден четенето мина добре. Бяха надошли много хора. Цанев откри със слово за поета. След това аз прочетох моето стихотворение, нали бях единствена жена, а после останалите.“

„Вечерта ни устройна банкет. Имаше много неща: прасенце, пуйки, но запомнила съм хляба — загария — една педя бухнал, златист, бял, ухаещ, печен домашно. Такъв хляб никъде не съм яла.“

„От Чирпан заминахме за Стара Загора. Оттам с нас тръгнаха Иван Хаджичристов и Иван Мирчев. Следното четене беше в Казанлък. Там живееше Чудомир и той беше подготвил всичко за Яворовото празненство. Той също чете с нас. В Казанлък останахме два дни. Имаше една кръчма в изба. Обърнати бъчви. След това компанията се отправи към Търново. Пътувахме по същата железопътна линия, в чийто строеж преди години взе участие и баща ми.“

Дали можеше да предположи Любомир Белчев през 1906 година, че неговото момиченце след по-малко от две десетилетия ще пътува с влака като равно между равни с неколцина от най-добрите български писатели? Той не знаеше това, но ѝ предаде свободата да постъпва по волята си, да решава сама съдбата си, по мъжки. Той, който бе мек, спокоен и невластен.

След толкова години Търново посреща Лиза пременено, иска да се представи в най-красивия си вид, за да не счупи детските спомени. Старата престолнина е успяла да скрие под снега олющените стени, калните улички и нагиздено излага на показ разкошния си амфитеатър:

„Когато пристигнахме в Търново, беше вече краят на ноември, пред нас се откри чудна гледка: градът, целият засипан със сняг, като кристален канделябър, спуснат от небето.“

„Още на гарата след слизането от влака, веднага обух шушони. Носех едни нови, купени от София преди тръгването.“

Кой би предположил, че тези лъскави шушони ще бъдат обезсмъртени от най-префинения лирик, който уж не се докосва до материалното?

Друг участник от групата също си спомня този момент. Младият по онова време белетрист Владимир Полянов пише в спомен за Лилиев:

За всеки случай, ако трябва да говорим за драма в живота на Лилиев, бих казал, че неговата драма беше малко по-сложна от познатата драма на бедния и гладен духовен творец, който няма условия да се занимава с пряхата си творческа работа.

Заговорих за драма и неволно си усмихнах. Един далечен спомен ме завладява. Група млади писатели сме в Търново на литературно четене. Заедно с младоците като мене, Фурнад-

жив, Каралийчев, дошъл е и Лилиев. Над стария град вали сняг. Младежки развеселени, под ръка с Лилиев тичае по пустата главна улица. Пред нас бърза Багряна с лъскави черни шушони. Лилиев ни влече в игрив ритъм и пее импровизация:

Лиза със шушони, който я съзρε,
тича да я гони, докато я спре...¹

Под шегата на това четиристишие Лилиев дяволито е прикрил някаква истина. След време Каралийчев споменава в компания: — Всички бяхме влюбени в нея, но я пазахме един от друг.

Единственият невлюбен се осмелил начаса да загатне общото настроение с римуван куплет.

„След успешна обиколка, продължила доста дни, се прибрахме в София. Лилиев за пръв и последен път се съгласи да ходи на литературно четене. Никога вече не отиде. Неговата поезия с камерен характер нямаше бурен успех пред широка публика, но го слушаха с интерес, знаеха кой е Лилиев. Той бе и най-известният, и най-голямото име между нас. Но той четеше никак със затворен глас, като че обърнат навътре.“

Лилиев — между тях най-възрастният, най-високо културният и тогава най-големият поет — има най-малък успех. Публика в салон — това е материализиран средният вкус. Тя се влияе от външни ефекти, от второстепенни дразнители: глас, дреха, актьорска поза на поета, и в стихотворението все пак да има някаква историйка.

След всеобщото признание, при средна дарба иде неизбежният спад на творческите сили, гибелното самоуспокоение и самодоволство. Лиза, приближавайки се към кулминацията на семейната си драма, е в неспирен подем. Нито успехите, нито личната несигурност погрещат на разцвета на таланта ѝ.

В началото на новата 1925 г. се появява нов цикъл, значителен по обем и по лирическа сила, който ще даде наслова на първата ѝ книга — „Вечната и святата“.

Седемте стихотворения не са механично събрани в цикъла, а изразяват общ замисъл. Първото — „Вечната“ — поставя темата за жената — безименна пазителка на живота. Последното — „Святата“ — затваря не само цикъла, но и библейската елипса на съзидателната съдба на жената, майката, земята. Между двете са включени други пет стихотворения, които разкриват жената в разни аспекти — носителка на рода и в същото време антиносителка, готова да тръгне в неизвестност, повлечена от магнита на мъжкия поглед, да напусне „родната ограда“, за да последва „своя странен жребий“, но и преобразена в друг облик: кротко велушана в напътствията на старата си майка как да бди над болната рожба, да пази детето от „зла магия“, от „сините очи пакостливи“, от „жена-бездетница — най-вече“. Целият цикъл, подчинен на общ замисъл, разкрива друга особеност на таланта на поетесата: импулсивност при постройката, а не концепционна преднамереност.

Идеята за цикличното писане се заражда у поетесата спонтанно още през стапа Елизабета Б., когато в края на 1922 тя помести във „Вестник на жената“ първия си сполучлив цикъл „Повест“ и през 1923 сродния с него цикъл „Стихотворения“¹ — и двата бележат решителната крачка от дилетантството към изкуството. Може би творческото четене и превеждане на Блок и след това на Цветаева има някаква роля за избистряне на нейните вътрешни импулси, които сами

¹ Д. Дебелянов, Н. Лилиев и Г. Райчев в спомените на съвременниците си. С., БП, 1967. с. 319.

я тласкат към вариационно изливане на настроенятия. У Блок това е изразено чрез вихрови кръговъртежи на тема, обогатяваща се чрез вариации, а у Цветаева чрез фрагментарно, разногълно развитие на темата. Превеждайки през лятото на 1922 големите руски поети, Лиза Белчева се е вживяла в този своеобразен излив на напирани чувства, образи, настроения, характерен за всекидневното, упорито писане. Но тя го е пречупила през своята южна, нехайна към системност и плановост природа:

„Как пиша? Никога не съм писала регулярно, всекидневно. Един два месеца нищо не пиша. А после цял цикъл. Едното стихотворение води другото. Едното дава път на някакви лични чувства. Докато не пиша, види се, нещо се натрупва в подсъзнанието. И като напиша едно стихотворение, изглежда се отпусна и се появяват и другите по проправения вече път. След това се случва да се разместват в реда, в цикъла. Едновременно като пиша едното, вече ми идват хрумвания и образи, които аз си записвам отстрани за друго стихотворение. Виждам, че всички тези мисли и образи не мога да ги вместя в едно само и така вече се ражда другото.“

Циклично писане. Нещо като автоаккумуляция — от думата се подвежда друга дума, от образа — друг образ.

„Често няма време да напишаridoшлите идеи за ново стихотворение по време на писането на стихотворенията в цикъла. Имам срок, редакторът бърза, и аз давам цикъла. След това вече не се връщам към новоизникналите замисъл по време на писането му, някак съм се отделила. Обикновено така се изгубват тези хрумвания. Случвало се е по-късно да се върна към някои от старите замисли, към тези зародиши, но по-рядко.“

Тя развива тази особеност на дарованието си чрез циклите от 1923, 1924 и 1925, за да постигне органичността на цикъла „Бретан“ от 1925 и 1927. Така установена с годините привычка ще оформя и други впечатления от по-късно време — „Вечери във Викърче“ от 1933, „Ориент-експрес“ от 1935, „Боянски цикъл“ от 1962, „Бразилски цикъл“ от 1963 и други хомогенни цикли.

Багряна налага в нашата поезия този вид цикличност на писане. След нея опитаха мнозина, обаче не при всички автори резултатите са добри. Там, където няма наплив на хрумвания и богатство на преживявания, „циклофугата“ се върти на празни обороти и вместо в едно съгъстено стихотворение темата се разлива в няколко непълноценни, насилени варианта. Удивителното при Багряна е, че цикличното писане не е за сметка на отделното стихотворение, а, напротив, тъкмо в цикъла изпъква завършеността и яркостта на самостоятелната творба. Бляскав пример в това отношение е едно стихотворение от монолитния цикъл „Вечната и святата“, което ще остане в броеницата български поетически образци: „Потомка“.

В дома на Шапкареви всичко върви привидно равно.

Бурите са стихнали, пътуването-бягство на снахата до Германия в края на 1923 е позабравено, а може би е дало урок на енергичната и остроречива свекърва. Но в този дом са събрани две изключващи се една-друга житейски системи и те не могат да останат заедно. Единство и примирение между тях не може да има. Защото не става дума за характери, а за принципи на съществуване, при това и двата активни, градивни, устремени към създаване и уверени в своята правота, непоколебимост, вечност. Без да бъде парадокс — и двата основателни, прави и действително вечни. Тази Султана, преселена в столицата, носи здравината на корените, на майчинските задължения, на призванието да бъде къшовница и да възпита от женската челяд около себе си все такива къшовници. А младата — снахата — витеас в изкуството, тя вече знае, че там ще създава своите рожби и там ще гради своя дом. Драмата е в малкия човек, детето, който вече

е свързал двете същности на поетесата, който я тегли с невидими връзки към семейството, към обикновените грижи, радости и тъги. Напомня ѝ да не забравя човешкия си дълг, не ѝ позволява да се осъществява само в един кът от своето същество, да бъде само в изкуството.

Можем да проследим месец по месец люшканията на младата жена пред решителната крачка, отразени в един лирически дневник, от който даваме извадки:

5. 4. 1924

... Знам, че още преди да се сгрее земята /и стопи навалелия сняг, /преди първия полъх на пролет и лято, аз ще бъда разбудена пак,— /и от моите възторзи, надежди, победи /ще остане един спомен тих, /една гънка горчива край устните бледи, /и в тетрадката — някой нов стих.

28. 6. 1924

Помисли. — Да ти стана жена ли? / Да изпием кипящото вино / в една сънна и кратка година. / Да е всеки ден същ, неизменен / и ний — всичко един в друг узнали. / Да вървиш неотлъчно до мене, / без да тръпнеш, докосвайки само — / както днес, непреклонното рамо. / Да се върнеш от работа в къщи / и, по навик, набърже целунал, / да задремеш над вестник разтворен. / А навън да е привечер лунна, / и през всичката дневна умора /и неволя по хляба насъщен, / да усетя, че пак ме обзема / този трепет за песен и волност, / този трепет, повярвай, неземен, / зарад който бих всичко отдала. . . / И във този миг първи път ясно, / ужасена, покрусена, болна, / да ти кажа, — че в плен съм живяла, / че за мене във къщи е душно, / че на входа ми всеки ден чука / натрапливата гостенка Скука. — / И да легна до тебе бездушна / и да плача, да плача безгласно. . .

5. 7. 1924

... Но ти самичък погледни: / не сме ли ние в тази стая / като във мрежата на паяк?

6. 9. 1924

... А аз — със всеки нерв усещам само, / че иде киша — дебнеща и трома, / а после студ, окочяващ студ. / И някаква нарастваща тревога, / като в ятата, сбрали се за път, / и мене тегли някъде на топло.

11. 10. 1924

... Вървят в навалица и жега / по булевардната алея, / но мълчаливо двете с нея / те мислят заедно за него. / И в миг, изтръпнали, и двете / се спират. — Срещу тях направо / той иде — горд и бледоцветен, / и весел, бодро поздравява. / И тръгва с тях. И бавно трима / вървят в здрачената алея. / Но в двете тях — гори незримо / въпросът: „мене или нея?“

Това са откъслечни строфи от изповедите на Елизабета Б. във „Вестник на жената“, които Багряна не включва в никоя книга, преценявайки, че те са били повече отдушник, отколкото откристализирала поезия.

Но от цялата тази впепеляваща лутаница в нерешителност излита едно стихотворение, надхвърлящо тесния хоризонт на личното — „Видение“, поместено в списание „Демократически преглед“ на Т. Г. Влайков, за когото Лиза си спомня, че в преклонна възраст сам обикалял по къщите да разнася хонорари на младите си сътрудници.

„Видение“ не само лъха на предстоящо освобождение, но е напоено с мирис на море, с предчувствие за бъдещите пътешествия, които ще обновят багрите на поезията ѝ:

Вън ходи край къщи и пее отново
април, цветоносеца блед.
И дъха зелената пролет отрова,
по-сладка от вино и мед.

Как душно и тясно е в нашата стая,
как силно ме тегли навън.
Това, що разказвам, самичка не зная
наяве ли бе, или сън.

.....
Невиждани хора, нечути езици,
обветрени, млади лица
и сини очи с разширени зеници,
и смели, и волни сърца. . .

.....
Напразно. Отровата вече проникна.
В кръта ми кипища се вля.
И чувствавам вече — на плещите никнат
две силни, две волни крила.

Докато Лиза в безсънните заплита и разплита личната си драма, кръвно свързана с творчеството ѝ, на един църковен таван, в катедралата „Свети Крал“ също владее безсъница.

Някакви безшумни силуети, закачулени с наметки, се качват по витата стълба, водеща към камбанарията, шмугват се в таванската стаичка на клисаря, носят нещо под мишници, шушукат, кроят.

Подробностите в съдбата на отделния човек почти никога не се съобразяват със завоите в социалния живот, а пък често съвпадат с тях, сякаш някаква витаеща във въздуха тревога ги раздвижва по едно и също време и ги тласка към взривна промяна.

Април, цветоносещът, играе важна роля в съдбата на Багряна, а оттам — и в поезията ѝ.

„През април 1925 година напуснах дома на Шапкареви.“

„Помня този ден. Тогава се прибрах у нашите и се разделих с Жан. По улиците срещях бягащи хора. Носеха ранени. Суматоха. Улисана в своята грижа, разбрах, че станал атентат в катедралата „Свети Крал“. Минах край нея отда-леч. Кубето го нямаше. Файтонът не можеше да мине през площада, трябваше да обикаля доста, за да стигне до къщата на Витошка и Солунска, дето живееше под наем бащиното ми семейство. Срещаме камиони, коли на Червен кръст с ранени. Площадът бе задръстен от полицаи.“

Това страшно събитие има силата на символ: разминават се обществени сблъсъци и личните грижи. Между тях външно няма никакво съединително звено, няма никакъв взаимен интерес. Това са две затворени отделни сфери. Дали е така?

Още веднъж Багряна се среща лице в лице с голямо събитие и става насилва свидетел. Но не и само свидетел. Човек никога не знае как участва в обществените конфликти.

От репортажите на вестниците може да се види паниката, обхванала целия град, могат да се научат и подробности по трагедията в църквата, където повече от 110 души загиват под развалините, между тях 20 жени и 5—6 деца. Избухването на адската машина е станало към 15 ч. и 20 минути в четвъртък на 16 април.

Иван Шапкарев също си спомня този ден с голяма релефност:

През 1925 година бях майор. Задължен бях да присъствам на погребението на един генерал в църквата „Свети Крал“. Обличам се в парадна униформа с ордени, както е наредено. Излизам, а до вратата, на улицата срещам Лиза. Няколко дни преди това тя беше напуснала нашия дом. — Жан, моля те, върни се. Идвам да си взема багажа. . . — Разбрах, не бива да ги оставям насаме с майка ми. Върнах се. Взех да ѝ помагам и тя видя, че бързам. Казах ѝ, че отивам на погребението. Най-после стегна куфара и излязохме. Аз скочих на военния файтон, който ме чакаше, и полетях. Стигам пред „Свети Крал“. На вратата адютант, който се занимава

с церемонията. Спира ме: — Господин майор, по-добре върнете се. Службата вече започна и ще бъде неудобно да влизате, пък и нямате пелерина! — Аз в бързината, след като събрахме багажа на Лиза, съм забравил да си сложа пелерината, а беше задължително. И адютантът ме съветва: — Най-хубаво идете в шаба и обяснете нещо там, намерете някакви причини. — Така и направих. Преди да стигна до шаба, страхотен гръм и трясък се чу. Обръщам се — към небето летят тухли, прах, парчети. Тичам назад. Всички бягат — едни към църквата, други обратно. Срещам Руска Маринова, познавахме се от ателието на Блъсков. Вика: — Шапчо! — Ранена. Заведох я в една аптека да я превържат и пак към църквата тичам. А там нещо ужасно. Докато се суетим наоколо, из развалините изскача една окъсана, прашина фигура и се олюлява, кръв тече по лицето. Едва познаваме владиката Стефан. Той водеше службата. Това ли е елегантният, енергичен, наперен Стефан! Поеха го на носилка веднага.

Ако не беше дошла Лиза точно в този миг да ме срещне и да ме върне... Всички офицери останаха под кубето, там са били строени, точно под него.

Със своето безучастие в голямото събитие Лиза Шапкарева неволно спасява един човешки живот. Огнема му спокойствието, разстройва го задълго, но го задържа между живите. Ако беше негова предана съпруга, която грижливо да му изчетка мундира, подавайки му пелерината и подтиквайки го да не закъснее, тя щеше да го изпрати с усмивка и целувка към смъртта.

А ето как се оценява атентатът в „Кратка история на България“:

„Увеличайки се в борбата против фашисткия терор, някои партийни членове бяха склонни да подменят масовата революционна борба с контратерор и действия на въоръжени чети. Така бяха замислен и извършен от откъснали се от партията членове атентат в черквата „Св. Неделя“ в София, който послужи на Цанковото правителство за извършването през април 1925 г. на нови нечувани насилия и жестокости. Нови хиляди комунисти, земеделци и безпартийни антифашисти бяха избити без съд и присъда от развилнелите се фашистки банди.“¹

В дебелия том на историята тази фраза не звучи така зловещо, но превърната в имена, би ужасила. В дългия списък едни от първите са поети: на 27 април 1925 загива Сергей Румянцев; на 9 май изчезва Васил Карагьозов; на 10 май е отвлечен и убит любимецът на Страшимиров — Христо Ясенев, един от компанията около Дебелянов и Константинов през студентските години на Лиза Белчева; на 25 май е удушен Гео Милев, певецът на Септемврийското въстание, непонасящият застои интелектуалец-бунтар, готов на всякакъв риск за обновление на изкуството и живота.

Прозорец, малко тесен, към литературата на тази разнолика и жестока епоха ни отваря една пожълтяла книга, малък формат, назад през половин век към 5-те първи години след Първата световна война, когато избликват изворите на новата ни литература.

Намираме литературния сборник „Пет години“ с графичните маски, наричани от Дечко Узунов, с тютюнево излинали страници. Книгата се открива с думи, по младежки отривисти, вероятно от съставителите Й. Стубел и Вл. Полянов:

Тежкият камък е хвърлен отдавна...

Един образ, облъхнат от кротките вопли на Багряна, окървавен от юмрука на Фурнаджиевите песни, начупен през призмата на Чавдар Мутафов и обрадван от младостта на Ан. Каралийчев: странният калейдоскоп от светове и светлини на най-противоречиви натури като Стратиев и Разцветников, Пантелеев и Смирненски, Светослав Минков и Панчо Михайлов, може ли да бъде образът на казаните години?

¹ Д. Косев и др. Кратка история на България. НИ, 1969. с. 260. Повече подробности за подготовката и обстановката около атентата дава в мемоарите си „Повеля на дълга“ Цола Драгойчева, между другото — някогашна ученичка на Лиза Белчева от Врачанската гимназия.

Върху новата пролет на родната литература остарели умове сипят хули: много луда била, не мислила за дом, нехаела грижи и това що е на земята.

Хвърчала.

Сънувала. . .

Без да бъде официозен, казионен, образът на 5-те първи години е непълен. В сборника липсват две от най-ярките фигури: Гео Милев и Атанас Далчев, а се промъква незначително име като Александър Паничерски. Това е късогледството на съвременниците. А може би — последица от лични отношения. Все пак в „Пет години“ се събират главните посоки на следвоенните литературни търсения.

Все на коне нахлува новата поезия. Смирненски с „Червените ескадрони“ повежда хвърковатата чета на младите поети:

И развели буйни гриви, над пожънатите ниви
като вихър отминават ескадрон след ескадрон.
Под копитата извива прах на облачета сиви
и премрежава с бронзов блясък огнения хоризонт.

Багряна с буйната езда на „Амазонка“ прогласява изгрева:

Искрометните копита
кой ще проследи?
Песен светла се разплита
в моите следи.

Фурнаджиев събужда равнината с тътена на своето „Конници“.

Конници, конници, конници, кървави конници,
моя родина и пламнало родно небе,
де е народа и де е земята бунтовница,
де сме, о мое печално и равно поле!

Стратиев също препуска на кон към светлината:

През гори, равнини и блата —
ето там, ето там, дето свети!
Във косите ни съска ношта
и безумни летим на конете.

Оттласквайки се от абстрактната и камерна анемичност на символизма, новата поезия носи при Смирненски вулканичния напор на пролетарската революция, при Багряна — свежия пролетен бунт на жената и земята, които се събуждат за нов цъфтеж, при Далчев — предметност и приземяваща прозаизация на стиха, който отваря нови перспективи напред, при Фурнаджиев — могъща образност с дълбоко народностни корени, при Разцветников — задущевен лиризъм с многоцветен народен език, при Гео Милев — избистряне на модерните търсения до гневен вик и експресивен апотеоз на Септемврийското въстание.

Поезията на Багряна е един от редките случаи в нашия литературен живот, когато потребителното и емисионното ниво почти съвпадат.

Името на Багряна много скоро след навлизането ѝ в литературата се сплита с най-острите проблеми на културния живот, на идеологическите схватки, без поетесата сама да е търсила това, без дори да го осъзнава. Сериозните отзиви и опити за анализ на постиженията ѝ дават тон в критическия хор, който отрано съпровожда творчеството ѝ. Но започват да никнат и кратки или по-дълги бележки за нея в списания и вестници, които се стараят по този начин да се препоръчат на читателите си. Тя става модно явление. Тези статийки обикновено са образци — по-лоши или по-добри — на салонна критика, която не казва почти нищо съществено. Всеки творец е задължен да понася търпеливо „критики“

от този род и колкото по-даровит с или по-известен, толкова по-упорити, по-настойтелни и дръзки са опитите да се интимничат с него, да се краде от авторитета му — за каузата на някоя организация, списание, казионна групировка или за личен актив на ловкия журналист.

Наред с бележки с повод и без повод, където Багряна става неволен герой, върху нейното творчество започват да опитват перото си различни амбициозни автори, за които не е трудно да намерят трибуна за писанията си — излизат безброй вестници и издания, повече от 70: литературни, политически, с неясен профил. Почти всеки от тях, включително и ежедневниците, се старае да поддържа и литературни рубрики, с охота помества и заядливи реплики, които вдигат тиража, и критически опити, които създават видимост на сериозност, солидност.

Потокът от събития около нея, от рецензии, бележки, хвалби, от литературни спорове, крамоли и съперничества тече, а Лиза в същото време е въввлечена в друг, отделен поток на съществуване. Тя се решава и напуска съпружеския дом, а през май и юни 1925 г. пътува в чужбина, отдава се на едно чувство, което я обзема цяла. И пише.

Първите искри от този огън пробляснаха в стихотворението „Любов“, печатано през януари. В ранна есен на същата 1925 в кн. 7 на „Златорог“ излиза нов цикъл — „Ден Божий“. Освен „Утринна“, „Песен“, „Ден Божий“, „Вечерня“ в него е включено стихотворение, което ще стане синоним на багрянинската поезия — „Стихии“. За първи път в българската поезия избликва такъв завладяващ ритъм. Това не е нито само отражение на семейната история, нито само предупреждение и закана към някого, нито само изповед на лична съдба, темперамент, жизненост.

„Можеш ли да спреш ти вятъра“, „Как ще спреш ти мене — волната, скитницата, непокорната, // родната сестра на вятъра, на водата и на виното//, за която е примамница непостижното, просторното“ — това е езически хоровод, приета вибрация от далечни и неизвестни сигнали от преди векове. Думите тук имат смисъл, но не търсете само там нишката на общото, не търсете буквална връзка в словото. „Стихии“ е повече музикална творба, отколкото литературна. В нея се разгръщат и неизползувани дотогава пластове в българския език, затрупани от каноните на старата поезия, дълбоки залежи на словесни съчетания, ония богатства на членуването, изчезнало в другите славянски езици и по чудо опазено в нашия.

Може да се открият източници, настроения, да свържем „Стихии“ с определено състояние и биографични подробности. Може. Това стихотворение би отговорило и на такива изисквания, вметва се в определени житейски координати. И отведнъж става принизено, еднопланово, елементарно, става отреагиране, приближава се до всекидневните ни представи за отношения. А то е повече. То е и жената, и родината, и човекът, и изкуството, и неизвестното.

Лиза се освобождава от ограниченията на семейния живот и се лишава от неговите естествени радости.

Тя преминава в друга система на съществуване и без да е предполагала, променя изцяло своя ден. Променя донякъде и мисленето си и, разбира се, навичките си. Дали е получила въжделената свобода, дали се е приближила до представите си за творческо изгаряне на времето? Стиховете ѝ убеждават, че в тези месеци и години нейните две същности като жена и като поет започват да се приближават. И това дишане чрез изкуството е непрекъснатост, а не мигове, крадени и чакани. Животът става поезия, поезията — живот. Може би благодарение на човека-творец, с когото я среща съдбата.

Но сега се създава нова инерция, срещу която тя съвсем не е въоръжена да се съпротивява. Изискванията на успеха. За Багряна той не е съблазън. Тя го получава лесно, като че без усилие. Тогава едва ли самата е съзнала високата цена, на която го е изстрадала — цена на познание, на лишения, на откази в себе си, на невъзвратимост към младост по друг път, на зрелост с всички нейни измерения, на риск по всички посоки.

Терорът на успеха са неговите задължителни, често досадни и растящи с всеки нов ден претенции. Отблъскването им би се изтъкувало като високомерие. Трябва да се явяваш с усмивка, където те канят, да обикаляш страната с литературни четения, да бъдеш акуртен в кореспонденцията си, да даваш интервюта, отговаряйки на какви не въпроси. . . Това е начало на една неизбежна суета, която подема своята ескалация и заплашва да те засипе с лавина от приятни срещи, пътувания, вечери, обеда, чайове, гостувки, разговори, интервюта, посещения. . . И всички тези часове — отнети от работното вдъхновение.

Неусетно, само за 2—3 години, Багряна заема място сред най-големите съвременни български писатели. Това се възприема като факт, като естествено положение на нещата.

Един малко известен общественик, учител по рисуване от Казанлък, който скоро ще спечели шумна слава с хумористичните си разкази, пише до столичен всекидневник следната бележка:

От известно време из салоните на училището ни са накичени табла „Пантеон на българската словесност“. . . Там са образите на заслужилите наши писатели и между тях, както стават тия работи изобщо, се мъдрят приятелите на съчинителя на това табло. Защото, как иначе да си обясним — там е Минко Неволин, П. В. Генов, Дерижан, Карановски, а няма Шишманов, К. Константинов, Багряна и др. . . .¹

Подписът — Чудомир Чорбаджийски. В ония времена принципът на коте-рийност, познанства, роднинство господствува в нашите министерства и учреждения. Той е в услуга на посредствеността, поддаваща се лесно на обединяване, защото е съчетание на безличност и енергия, при липса на етична воля, интелект и талант.

Целите две години — 1924 и 1925 — събираха над главата на Багряна градоносни облаци. Но нейното слънце успяваше да ги пробие и да засияе в стихове като „Кукувица“, „Април“, „Потомка“, „Видение“, „Любов“, „Стихии“.

¹ Чудомир Чорбаджийски. Една нужда. — В. Слово, бр. 1147, с. 1.